

<https://doi.org/10.15407/socium2023.03.026>
УДК 316.663.2:314.93:314.156.5(477)

Creative Commons Attribution 4.0 International

Теслюк Р.Т., канд. геогр. наук, старший науковий співробітник, молодший науковий співробітник відділу дослідження геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів Національного музею Голодомору-геноциду, вул. Лаврська, 3, Київ, 01015, Україна, email: r.teslyuk@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4562-1663>, Web of Science ResearcherID: HJY-6696-2023

ЗМІНА СОЦІАЛЬНИХ РОЛЕЙ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ВНАСЛІДОК КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ 1932–1933 РОКІВ

Насильницька колективізація українських селянських господарств та спричинений нею Голодомор призвели до кардинальних трансформацій соціальних структур суспільства, що проявились у руйнуванні усталених роками соціальних ролей українських селян та нав'язування нових ролей, які відповідали інтересам тоталітарної держави. Мета статті – оцінити якісні зміни соціальних ролей українських селян у 1929–1933 рр. внаслідок політики колективізації та вчиненого тоталітарним режимом СРСР злочину Голодомору-геноциду. Цієї мети досягнуто завдяки застосуванню історичного, історико-ситуаційного, історико-психологічного, історико-хронологічного та нормативно-ціннісного методів. Внаслідок проведення колективізації та здійснення комуністичним режимом злочину Голодомору 1932–1933 рр. українських селян було позбавлено своїх традиційних соціальних, соціально-професійних, соціально-духовних і сімейних ролей. Було знищено ролі селянина-власника, ремісника, а натомість нав'язано роль колгоспника – фактично безправного державного кріпака. Частина нижчих верств українського селянства набули нових соціальних ролей “сільської бюрократії”, ставши одним з інструментів утвердження політики колективізації та утвердження комуністичного режиму на селі загалом. Відбулися значні зміни соціальних ролей в українській селянській сім'ї: колгоспне рабство зумовило втрату чоловіком ролі годувальника та головної опори сім'ї, жінці-колгоспниці було важче виконувати традиційну соціальну роль матері, советські школи руйнували у дітей традиційні прищеплені у сім'ї моральні та духовні цінності, нав'язуючи домінуючі ролі піонерів, лєнінців. Зруйнування голодом соціальних норм і цінностей, страх перед репресіями, бажання уникнути переслідувань зумовлювали вирішення соціально-рольових конфліктів на користь тоталітарного режиму. Тривале перебування України у складі советської держави призвело до усталення змінених соціальних ролей у наступних поколіннях українських селян.

Ключові слова: соціальна роль, колективізація, Голодомор-геноцид, українське селянство.

Teslyuk R.T., PhD. (Geography), Senior Researcher, Junior Researcher of the Genocide, Crimes Against Humanity and War Crimes Research Department, National Museum of the Holodomor-Genocide, 3, Lavrska Str., Kyiv, 01015, Ukraine, email: r.teslyuk@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4562-1663>, Web of Science ResearcherID: HJY-6696-2023

CHANGES IN SOCIAL ROLES OF THE UKRAINIAN PEASANTRY AS THE RESULT OF COLLECTIVISATION AND HOLODOMOR-GENOCIDE OF 1932–1933

The forcible collectivisation of Ukrainian peasant farms and the Holodomor caused by it, led to radical transformations of the social structures, which manifested themselves in the destruction of the

© Теслюк Р.Т., 2023

Ukrainian peasants' social roles established over the years and the imposition of new roles that corresponded to the interests of the totalitarian state. The article aims to assess the qualitative changes in the social roles of Ukrainian peasants in 1929–1933 due to the collectivization policy and the Holodomor-genocide crime committed by the USSR totalitarian regime. This goal was achieved using historical, historical-situational, historical-psychological, historical-chronological, and normative-value methods. As a result of collectivization and the implementation of the Holodomor crime of 1932–1933 by the communist regime, Ukrainian peasants were deprived of their traditional social, socio-professional, socio-moral and family roles. The roles of the peasant-owner and craftsman were destroyed, and instead, the role of the collective farmer was imposed – in fact, a lawless state serf. Part of the lower strata of the Ukrainian peasantry acquired new social roles of the "rural bureaucracy", becoming one of the instruments of the establishment of the collectivization policy and, in general, the establishment of the communist regime in the countryside. There were significant changes in social roles in the Ukrainian peasant family: collective farm slavery caused the man (husband) to lose the role of breadwinner and the main support of the family, it was more difficult for a collective farm woman to fulfil the traditional social role of mother, Soviet schools destroyed children's traditional moral and spiritual values instilled in the family, imposing the dominant roles of pioneers, leninists. The destruction of social norms and values by hunger, the fear of repression, and desire to avoid persecution caused the resolution of social role conflicts in favour of the totalitarian regime. The extended stay of Ukraine as a part of the Soviet state led to the establishment of changed social roles in subsequent Ukrainian peasant generations.

Keywords: social role, collectivization, Holodomor-genocide, Ukrainian peasantry.

Злочини тоталітарного режиму СРСР 30-х років ХХ ст. спричинили суттєві деформації в українському суспільстві. Ці роки в історії України були періодом екстремального насильства та тотальних експериментів над людьми, що стосувалися не стільки окремих індивідів, скільки цілих соціальних верств. У 1929 р. розпочалася активна фаза насильницької колективізації селянських господарств, що фактично стала узаконеним грабунком українського селянства. Тотальні репресії, депортації, створення на селі жахливих, несумісних з життям умов, що спричинили голодну смерть мільйонів українців, – усе це спотворило усталені століттями норми моралі й поведінки, унеможливили виконання традиційних соціальних ролей в українському селі. Створивши нові соціальні верстви (колгоспники, сільська управлінська “еліта”), комуністичний режим нав’язав українським селянам відповідні соціальні ролі, повністю підпорядкувавши їх новим тоталітарним законам. Впродовж тривалого перебування України у складі совєтської держави відбувалося усталення змінених ролей, що негативно відображалося на наступних поколіннях українців.

В історіографії колективізації та Голодомору переважає аналіз їхніх історико-політичних умов і чинників, а також правових аспектів здійснення тоталітарним комуністичним режимом СРСР злочину геноциду. Відносно невеликою є кількість наукових досліджень, що стосуються аналізу суспільних трансформацій внаслідок колективізації, зокрема, довготривалих наслідків її деструктивного впливу на формування соціальних структур в українському селі, зміни соціальних ролей селян.

Окремі дослідження соціальних аспектів Голодомору-геноциду проводилися в середовищі української міграції. Зокрема, Д. Шалдій [1], дослідивши спричинені Голодомором і совєтською окупацією зміни соціального обличчя українського селянства,

вказує на повне його закріпачення та ожебращення, знищення на практиці та у свідомості селян інституту приватної власності, формування нової української генерації цілковито в дусі советської ідеології.

Дослідження соціальних наслідків насильницької колективізації як причини Голодомору почалися лише зі здобуттям незалежності [2]. В. Калініченко [3] охарактеризував типові соціальні ролі українського селянства у доголодоморний період. С. Маркова [4] показала процес формування “нової людини” в 20–30-х роках ХХ ст. як засіб одержавлення селянського соціуму. С. Маркова та Л. Шеремета [5] вказали на утвердження в советському соціумі ставлення до села й українських селян як до чогось другорядного, обслуговуючого, відсталого, на таврування українського селянина-власника як “куркуля”.

Б. Безо та С. Меггі [6] виявили міжгенераційний вплив Голодомору-геноциду на гендерні ролі в українському суспільстві. Аналізуючи гендерний вимір Голодомору, О. Кісь [7] наголосила на викликах, пов’язаних з виконанням жінками нормативної соціальної ролі матері.

Незважаючи на достатньо широкий тематичний спектр голодоморних студій, проблему оцінки якісних параметрів суспільних трансформацій в українському селі, зокрема, зміни соціальних ролей селян внаслідок політики колективізації та під час Голодомору 1932–1933 рр., висвітлено недостатньо.

Мета статті – оцінити якісні зміни соціальних ролей українських селян у 1929–1933 рр. внаслідок політики колективізації та вчиненого тоталітарним режимом СРСР злочину Голодомору-геноциду.

Соціальна роль – це певна модель поведінки, зумовлена соціальним статусом. У найзагальнішому вигляді соціальні ролі поділяються на сімейно-побутові, професійні та суспільно-політичні. У період утвердження тоталітарного режиму зміна соціальних ролей відбувалася в суворо визначених партійним керівництвом напрямках, що полягали у повному підпорядкуванні людини державним інтересам побудови нового, комуністичного суспільства. Усі відхилення від поставлених більшовиками завдань і планів, ухвалених рішень, навіть поглядів, відмінних від комуністичної ідеології, рішуче засуджувалися та переслідувалися.

Соціальні ролі селян. Статус селянина визначався головним джерелом його існування – працею в індивідуальному або колективному сільському господарстві, незалежно від його розміщення – у селі, містечку чи місті [3, с. 77]. Згідно з переписом 1926 р. [8], у селах УСРР проживало 23,6 млн осіб (81,5% усього населення), більшість з них (90,3%) займалася сільськогосподарською працею. Крім того, сільське господарство було головним джерелом існування 12,2% міських жителів. Зазначений перепис фіксує 22 млн селян (75,8% усього населення УСРР), що склали близько 4,36 млн селянських родин (середній склад селянської родини становив понад 5 осіб). Переважну більшість селян УСРР у 1921–1929 рр. становили одноосібники: у 1921 р. – 99,95% усіх селян, на 01.06.1929 р. – 94,4% [3, с. 79].

До середини 20-х років ХХ ст. в Україні домінувала традиційна селянська багатодітна сім’я, що за структурою названо “складною” – подружня пара з дітьми або без дітей з одним з батьків подружжя або іншими родичами. Існування таких сімей було

зумовлено традиційним розподілом певних соціально-економічних ролей кожного члена селянської сім'ї, що забезпечувало її цілісність і добробут, адже тоді у селян поняття "родина" ототожнювалося з поняттям "господарство", що базувалося на своєрідній формі сімейної кооперації. До роботи залучалася й більшість селянських дітей, які з 10 років вже вважалися самодіяльними [3, с. 81].

Аналіз результатів обстежень сільських господарств у доколгоспний період вказує на те, що заможнішими були господарства з наявністю чоловіків у робочому віці, що свідчить про важливість типової соціальної ролі чоловіка як годувальника сім'ї [3, с. 90]. Головною ознакою соціальної ролі селян-господарів була робота на землі, водночас багато з них займалися певним промислом, виготовляючи продукцію (чи надаючи послуги) для себе та на продаж. Загалом доколгоспне село мало двоступеневу структуру: господарі (хазяї, господарі-хлібороби) та бідняки (батраки) [4]. Запроваджена комуністичним режимом нова економічна політика легалізувала товарно-грошові відносини на селі та своєрідну формулу поведінки селян – "що більше працюєш, то більше маєш" [9]. Селяни отримали від советського режиму земельні наділи для господарювання, які колись належали поміщикам. Проте він створював штучні перешкоди для розвитку приватного господарювання [9]. Можливості селян забезпечувати добробут власного господарства були вщент розбиті, коли комуністичний режим у 1928–1929 рр. почав реалізовувати анонсоване В. Леніним ще у 1922 р. повернення до економічного терору [10, с. 428].

В економічному сенсі метою колективізації було "усупільнення" (фактично – експропріація) селянської землі, реманенту та худоби. В культурі селян-господарів панувало шанобливе ставлення до приватної власності, тому такі дії "влади" шокували суспільство. Мільйони українських селян опинилися перед дилемою, де кожна з альтернатив для них була апріорі програшною. Вступ до колгоспу кардинально змінював соціальну роль селянина – замість селянина-власника, господаря, що спільно з усіма працездатними членами сім'ї вирішував питання забезпечення сімейного добробуту, він опинився у ролі безземельного, державного кріпака з мізерною, на межі існування, натуральною "винагородою" за тяжку працю. Соціальна роль колгоспника означала усунення його від вирішення економічно-господарських проблем своєї родини, й виконання постанов і рішень "згори" – керівництва колгоспу, колективних зборів, компартії загалом. Статус колгоспника фактично призводив до постійного ризику харчового (не кажучи вже про матеріальне) незабезпечення себе та своєї родини, надзвичайно ускладнював, часто унеможлилював усталену роками соціальну роль селянина як годувальника сім'ї, своєрідного гаранта її продовольчої та економічної безпеки.

Водночас відмова від вступу до колгоспу прирікала селянина на постійний потужний тиск з боку місцевої "влади": економічний – непомірні податки, загроза розорення та арешту за їхню несплату, ризики "розкуркулення" та депортації усієї родини; моральний – цькування, навішування ярликів "саботажників", "контрреволюціонерів", "куркулів". Тоталітарному режиму вдалося прискорити колективізацію лише увімкнувши на повну потужність державну репресивну машину: придушення селянських повстань, насильницька конфіскація збіжжя та будь-яких харчових продуктів,

“розкуркулення”, арешти та виселення за межі УСРР або на бідні землі в межах “республіки”. Таким чином, комуністичний режим застосував елементи соціального інжинірингу – маніпулювання людьми, що використовують для характеристики змін, що відбулись у масовій поведінці людських спільнот унаслідок застосування пропагандистських і маніпулятивних впливів [11].

Суспільно-політична мета колективізації полягала в “советизації” самих селян, позбавлення їх свободи та гідності через позбавлення власності і засобів до життя. Адже праця на власній землі означала високий ступінь незалежності від держави, самостійності у прийнятті рішень. Тоталітарний режим через руйнування соціальних ролей, соціальних зв’язків, приниження особистості, зламав і на кілька десятиліть підпорядкував собі українське селянство.

На селі створювалася привілейована верства – своєрідна “сільська бюрократія”: голова сільради, голова колгоспу, “уповноважені”, активісти. Їхні соціальні ролі були суворо регламентовані політикою колективізації та “розкуркулення” [1, с. 31]. При цьому новою сільською “елітою” та активістами найчастіше ставали колишні маргінали із середовища найбідніших і соціально упосліджених верств, тобто ті, які досі не мали і не могли мати у односельців ані найменшого авторитету [12]. Багато з них ще на початку 20-х років ХХ ст. входили до складу так званих комнезамів (комітетів незаможних селян), що створювалися з метою утвердження комуністичного режиму на селі. Поступово втрачаючи свою суспільно-політичну роль у середині 20-х років ХХ ст., з початком насильницької колективізації “комнезамівці” активно залучаються до її реалізації. Для таких осіб перехід у категорію провладного “активу” найчастіше був мотивований бажанням підвищити свій соціальний та майновий статус [13, с. 28]. Таким чином, комуністичний режим надавав маргіналізованим верствам на селі нові для них соціальні ролі – під гаслами боротьби з “ворогами” соціалістичної держави у них була можливість не тільки покращити своє матеріальне становище, але й здобути прихильність нової “влади” та слугувати інструментом її утвердження.

Однак сформований із бідняків актив фактично став витратним матеріалом для тоталітарного режиму. Значну його частку можна визначити як пороговий соціальний елемент, який порвав стосунки з традиційним українським суспільством, але так і не інтегрувався у владний адміністративний апарат [13, с. 28, 29]. Після виконання своєї функції чимало провладних активістів самі ставали жертвами урядових репресій. Наявні численні свідчення [14, с. 40, 130, 229] випадків, коли сільські активісти, які проводили колективізацію та розкуркулення, згодом вмирили від голоду в 1932–1933 рр.

На прикладі цього тимчасового соціального прошарку можна побачити, як виникали та вирішувалися рольові конфлікти особистості. Такі конфлікти виникають при одночасному виконанні людиною двох або декількох соціальних ролей, які містять у собі суперечливі вимоги стосовно одна одної. Тоді рольовий конфлікт вирішується на користь пріоритетної для людини ролі. Набувши владних повноважень, колишні маргінали під час обшуків та “розкуркулень” часто стикалися зі своїми сусідами, друзями чи родичами. Проте нова соціальна роль сільських активістів і колгоспної еліти

виявлялась сильнішою за старі товариські, сусідські, іноді навіть родинні зв'язки. Якщо ж такий або подібний рольовий конфлікт вирішувався на користь людяності, то не тільки ситуативні активісти та місцева “влада”, але й навіть активні послідовники комуністичних ідей (колишні революціонери, червоноармійці, активні колгоспники), теж таврувались як “вороги” та були репресовані.

Колективізація призводила до явища “знеособлення”, “людину було позбавлено права самостійно приймати рішення, розпоряджатися майном, навіть годувати коня, який нещодавно був її власністю” [15, с. 374]. Застосовувані правлячим режимом прийоми політики поляризації села, протиставлення заможних селян незаможним переважно ґрунтувалися на явних і прихованих міжособових суперечностях, старих образах, задрощах, помсті, перманентних сусідських конфліктах [15, с. 376]. Місцеві виконавці наказів і розпоряджень тоталітарного режиму провокували й розхитували психологічний клімат у суспільстві, сприяли ізоляції людей, руйнували усталені соціальні ролі.

Під час масової колективізації терористичні репресивні дії “влади” викликали сильне почуття страху, яке “ґрунтувалося на реальній загрозі потрапити в категорію “куркулів” або “підкуркульників” (які висловлювалися на підтримку “розкуркулених”, зокрема, брали до себе в хату замерзлих дітей, сусідів тощо) і зазнати узаконеного терору – конфіскації всього майна, арешту й ув'язнення, виселення за межі України” [15, с. 374]. Виконання звичної соціальної ролі родича або сусіда (допомога у біді) була небезпечною для життя.

П. Сорокін [16] зазначав, що голод викликає в людей появу, розвиток і успішне “щеплення” комуністично-соціалістично-урівнювальних рефлексів (ідеології), які в голодних масах знаходять чудове середовище, “заражають” їх зі швидкістю епідемії. Причина полягає в тому, що на тлі голоду руйнуються всі інші фактори регуляції суспільного життя (соціальні норми, цінності).

В. Огієнко [9] відзначає катастрофічний занепад рівня взаємодопомоги серед односельців і втрату відчуття спільноти, що зумовлено страхом за власне життя та ризиком голодної смерті. Зростає рівень соціальної роз'єднаності та ізоляції. Навіть міцні сім'ї, що традиційно допомагали одні одним садити та збирати урожай, будуватися, завжди взаємно підтримували у важкі часи, тепер припиняють це робити. Кожна сім'я, незважаючи на рівень достатку, статусу у новій сільській ієрархії, відчувається соціально ізольованою. Сім'ї намагаються прогодувати, насамперед, своїх дітей, а іншим родичам допомагають за залишковим принципом [9]. Під час Голодомору було знищено роками усталені в українському селі соціальні зв'язки між родичами, сусідами, односельцями.

Соціальні ролі в сім'ї. Зміни соціальних ролей внаслідок політики колективізації супроводжувалися змінами в традиційній українській сім'ї. Зникає потреба у великій родині, наявність більшої кількості членів сім'ї більше не означає кращих можливостей для досягнення її добробуту. Широкого поширення набуває малочисельна, нуклеарна сім'я (подружня пара з дітьми або без них). Змінюються соціальні ролі її членів.

За результатами дослідження міжгенераційного впливу Голодомору-геноциду на гендерні ролі, колективізація та “розкуркулення” призвели до втрати чоловіками соціальної ролі лідера та джерела підтримки й наявності господарства загалом [6].

Численні очевидці [14] засвідчують те, що під час Голодомору саме чоловіки помирали першими. З одного боку, це пояснюється виснаженням внаслідок важкої фізичної роботи, що потребувала повноцінного харчування. З іншого боку, чоловікам було складніше за жінок адаптуватися до нової жорстокої реальності, в якій було неможливо виконувати соціальну роль годувальника сім’ї, що призводило до глибокого психологічного переживання. Фізичній смерті чоловіків передувала зневіра у власних силах, психологічний злам і занепад духу [9].

Тривалий голод призводив до масової вимушеної відмови від виконання соціальної ролі матері. Останнім кроком прояву материнського почуття виснаженої голодом селянки було підкидання не менш виснаженої голодом дитини, яку нічим було годувати, в місто. У газеті “Свобода” [17, с. 4] до 15 роковин Голодомору було написано: “Десятки тисяч напівбожевільних від голоду матерів, добравшись до міста, покидали своїх дітей, лишали їх просто на вулицях, у громадських вбиральнях, скрізь. Ці нещасні матері, що вже ніколи не бачили своїх дітей, думали в такий спосіб врятувати їх від неминучої смерті”.

Люди масово переживали стан зміненої (звуженої) свідомості, коли заради виживання відкидаються моральні заборони, активізуються тваринні інстинкти. Соціальні інститути, які допомагають людині здійснювати контроль за власним життям, виявилися зруйнованими [15, с. 379].

У советській державі змінюється статус жінки у суспільстві, її дедалі залучають до громадської роботи. Відбулися суттєві зміни, пов’язані із скороченням кількості народжувань і більш раннім завершенням репродуктивного періоду жінок. Це було зумовлено декларованою рівністю чоловіків і жінок, що виявилось зокрема й у різкому збільшенні чисельності жінок-робітниць – за 5 років (1926–1931 рр.) їхня кількість зросла у 2,6 рази [18, с. 62, 63]. У цей період відбувається істотне омолодження робітників внаслідок масової міграції сільської молоді до міста в пошуках роботи [19].

Важливим чинником зміни соціальної ролі матері став підписаний ще у 1920 р. “Декрет про аборти”, що фактично легалізував відмову жінок від цієї соціальної ролі. Цей законодавчий акт давав змогу тоталітарному режиму активніше залучати жіночу працю у суспільному виробництві [20].

Масове поширення абортів внаслідок їхньої легалізації поступово переросло у справжню соціальну загрозу. За 1927–1930 рр. відбулося стрімке зростання абортів на селі [21, с. 82–84]. У 1927 р. перші аборти становили 44,4% їхньої загальної кількості (а серед селянок – 51,6%), що погіршувало репродуктивне здоров’я жінок, зокрема, загрожувало можливості дітонародження у майбутньому. Одним абортom не обмежувались – навіть серед жінок віком 18–19 років майже кожен п’ятий аборт був повторним [22, с. 197, 198]. В УСРР у 1930 р. аборт був значним чинником регулювання генеративної діяльності: ним закінчувалась в середньому одна з трьох вагітностей [23].

Різде падіння народжуваності в першій половині 30-х років ХХ ст. є прямим наслідком колективізації та геноциду 1932–1933 рр. Лише у 1936–1937 рр. цей показник сягнув доголомоморного рівня, що було зумовлено так званим ефектом компенсації, а також прийняттям у 1936 р. закону, який забороняв здійснення штучних абортів за бажанням жінки, а в політичному сенсі був, очевидно, спрямований саме на “пом’якшення” наслідків соціально-демографічної катастрофи у роки Голодомору.

Соціальні ролі батьків і подружжя. У доколгоспних селах шлюби були досить ранніми – до 24-х років створювали сім’ю 81,5% чоловіків і 90% жінок. Шлюб був міцним, розлучення руйнувало господарство і рішуче засуджувалося громадською думкою села та церквою [3, с. 82, 83]. Високий рівень народжуваності у 1924–1927 рр. свідчить про відсутність у селянських родинах свідомого обмеження кількості дітей. Водночас поява позашлюбних дітей була рідкісна та засуджувалася. Діти були необхідні для роботи в господарстві та в майбутньому для догляду за батьками у старості [3, с. 82, 83]. Висока народжуваність, ранній шлюб та міцна сім’я були запорукою міцного селянського господарства.

Тоталітарний режим у перші роки свого правління намагався побудувати нову штучну модель суспільства, що передбачало ліквідацію не тільки суспільного інституту приватної власності, але й сім’ї. Традиційні сімейні цінності дискредитувались як патріархальні пережитки минулого, натомість активно пропагувались теорії “вільного кохання”, “розкріпачення статевих відносин”. А. Коллонтай писала: “Сім’я приречена на руйнацію” [24, с. 23], а М. Бухарін вважав, що в комуністичному суспільстві разом зі зникненням приватної власності зникне і сім’я [25, с. 174].

Проте згодом від цих авантюричних і нежиттєздатних ідей відмовились на користь ідеї формування нової соціалістичної сім’ї, яка розглядалась, насамперед, як поставачальник трудових ресурсів відповідно до потреб та ідеологічних настанов “будівництва комунізму”. Декрети “Про громадянський шлюб, дітей та про ведення книг актів громадянського стану”, “Про розлучення”, а також перший Сімейний кодекс (1918 р.) проголошували свободу шлюбу і розлучення, усували церкву від регламентації шлюбно-сімейних відносин [26].

Ці зміни порушили сімейні традиції в Україні, зменшивши стійкість соціальної ролі члена подружжя, хоча вони не змогли підірвати сімейний спосіб життя, особливо на селі, де традиції формувалися сторіччями та глибоко вкорінилися в українську ментальність. Проте кількість розлучень зростала, зокрема після короткого за тривалістю шлюбу [26, с. 337]. Різде збільшення кількості розлучень для традиційної моделі сім’ї як домогосподарства (соціальні ролі чоловіка як годувальника і жінки як домогосподарки, яка крім сімейного господарства не має іншого вагомого джерела існування) призвело до погіршення умов життя жінок і дітей, батьки яких розлучились [26, с. 338]. На 100 розлучень шлюбних пар, у яких були діти, припадало 174 дитини [27, с. 154].

Геноцид 1932–1933 рр. зруйнував тисячі родин, спотворив перебіг усіх природних процесів відтворення населення. Хоча в наступні роки кількість шлюбів дещо зростала, високий шлюбний потенціал сільського населення України було втрачено назавжди. Деструктивні порушення в шлюбно-сімейних процесах спричинили появу негативних

тенденцій у розвитку шлюбу і сім'ї, насамперед, нестійкість шлюбу, його легкий розпад, незважаючи на наявність у сім'ї дітей, знецінення значення родини – стали традиційними для населення впродовж наступних десятиліть [26, с. 344].

Діти засвоюють свої соціальні ролі в процесі формування особистості. Спочатку вони спостерігають за всіма навколо, а потім наслідують їх, дитина вчиться діяти так, як прийнято в певному суспільстві або групі, до якої вона належить. У традиційній українській сім'ї дітям відводилася важлива роль помічника у домашньому господарстві, вони часто доглядали своїх молодших братів і сестер. З початком колективізації діти колгоспників відчували набагато менше уваги від своїх зайнятих у колгоспному рабстві батьків.

Важливим середовищем засвоєння соціальних ролей стала школа. Соціальній ролі учня советська влада прищеплювала нові обов'язки. Ретельно наповнюючи дитячу свідомість комуністичною пропагандою, вона змушувала дітей відкидати прищеплені у сім'ї моральні та духовні цінності, ставати слухняними громадянами нової держави, безбожними, однак зі сліпою вірою у непогіршеність комуністичної партії, її вождів і рядових комуністів. Тоталітарний режим у процесі колективізації та залучення дітей до колгоспної праці зруйнував авторитет батьків, підмінивши його авторитетом держави, партії, місцевого начальства.

Д. Шалдій зазначав, що нова українська підсоветська генерація, виховується вже з великими зародками “нової советської” психології. Моделі соціальних ролей починають закладатися в дитячих будинках, піонерзагонах, комсомолі, советській школі, клубах, на виробництві, в колгоспах, МТС, радгоспах, советських установах [1, с. 36].

Головним у вихованні советських дітей є те, що вирішення неминучих соціальних рольових конфліктів мало відбуватися лише на користь режиму – заохочувалися доноси на власних батьків або інших родичів, сусідів, а підлітків і комсомольців часто залучали до “буксирних бригад”. Соціальні ролі синів і доньок повинні були поступатися ролям піонерів, ленінців, комсомольців, а роль християнина – зникнути взагалі, поступившись ролі безбожника. Героїзація колективних павликів морозових мала на меті створити в дітей відчуття правильності усіх дій партії та власної причетності до “великої справи” побудови комунізму. Особливо це стосувалося тих дітей, які вижили після того, як їхні батьки залишали їх у містах або на вокзалах. Таких дітей, яким вдалося не померти у жахливих притулках, привчали до німої покори, відчужували від рідної мови, віри, культури. З них комуністи виховували “відданих партії Леніна–Сталіна, більшовиків” [17, с. 4]. У дитячій психіці часто утверджувались подвійна мораль, зневага, збайдужіння до всього.

Зміна соціально-професійних ролей. Більшість українських селян, крім власне сільського господарства, мали ремесло, що визначало їхні соціально-професійні ролі. Навики таких ремесел передавались у спадок своїм дітям. Рівень розвитку та багатство сільської економічної культури, господарську самодостатність українського доколгоспного села створювали кушніри, стельмахи, ковалі, кравці, шевці, мельники, лямарі, теслі, столяри, ткачі, різники, бондарі, винники, гончарі, котлярі, ливарі, муляри, ситники, чинбарі тощо.

Внаслідок колективізації, заборони торгівлі селяни значною мірою втратили свої соціально-професійні ролі кустарів і ремісників, адже далеко не всі ремесла були за-требувані під час роботи в колгоспі. Знизився інтелект і рівень господарності сільсько-го населення, атрофувалось почуття приналежності до певної громади, регіону, нації [28, с. 54]. Агресивне ставлення комуністичного режиму до ремісників ґрунтувалося на ідеологічній нетерпимості до самодіяльності населення та інституту приватної ко-мерції [29, с. 65]. Колективізація позбавила наступні покоління селян можливостей вдосконалення своїх природних нахилів до ремісництва та різних видів народних про-мислів. Це зруйнувало багато господарських традицій і українську економічну куль-туру села.

Відсутність можливостей вижити спонукала багатьох селян до зміни своєї соціальної ролі на *роль робітника*. У советській ідеології суспільних цінностей саме робітничій верстві відводилася провідна роль “гегемона”, класової основи побудови соціалістичного ладу. Робітники мали хоч якусь зарплату та харчовий пайок, проте за наявної великої кількості їдців у час Голодомору цього часто було недостатньо навіть для простого виживання. Намагаючись до кінця виконувати свою роль годувальника, робітники часто віддавали останнє своїм дітям і дружині, жили впроголодь.

Формування робітничого класу в советській державі мало свої особливості. Воно характеризувалося великою концентрацією робітників у промислових районах, ба-жанням влади уніфікувати маси робітників, формуючи їхній світогляд на комуністич-ній ідеології, значними впливами міграційних процесів при формуванні робітництва в Україні [18].

Зміна та зникнення соціально-духовних ролей. У найгіршій ситуації опинилися так звані *служителі культу*, які в доколгоспний період становили досить чисельну соціальну групу. Станом на 1914 р. в дев’яти українських губерніях нараховувалося 10 565 православних священиків, 1832 диякони, 10 793 псаломщики, 12 066 ченців і черниць [30, с. 295–296]. Послідовна реалізація атеїстичної політики призвели до мак-симального скорочення цієї категорії населення у 30-х роках ХХ ст. Під тиском масо-вих репресій розганяються монастирі, духовенство опиняється на межі фізичного ви-живання. Нестерпні матеріальні умови існування, постійний фізичний і психологічний тиск зумовлювали зречення духовного сану, що стає масовим явищем вже на кінець 20-х років ХХ ст. Станом на початок 1925 р. в УСРР налічувалося 8178 діючих право-славних храмів (245 було зачинено), 6213 осіб чинного духовенства і 394 – “зреченці”. За окремими підрахунками дослідників протягом 1927–1928 рр. зафіксовано 179 випадків зречення сану (священиками, дияконами, псаломщиками), 1928–1929 рр. – 439, 1929–1930 рр. – близько 2000 осіб [30, с. 332].

Християнство трактувалось як релігійна обмеженість, забобонність, якої терміно-во потрібно позбуватися. Духовенство підлягало розстрілу, церкви – закриттю. Одно-часно з колективізацією наприкінці 1929 р. було розпочато “великий наступ” на церк-ви, і вже до кінця 1930 р. 80% сільських церков в УСРР було зачинено [31, с. 231, 236].

Заборона духовних практик змушувала людей відмовлятися від соціальної ролі віруючого, християнина, принаймні не виказувати публічно своїх релігійних переко-нань. Люди зрікалися своїх рідних через їхні релігійні переконання, соціальне поход-

ження (“куркуль”), адже це загрожувало ув’язненнями, депортаціями, а також суттєво обмежувало можливості навчання або праці. І в цьому випадку соціально-рольовий конфлікт розв’язувався на користь ролі, нав’язаної тоталітарним режимом, – людина уникала репресій, відмовившись навіть не від своєї соціальної ролі, а від ролі своїх батьків.

Непоправної шкоди тоталітарний комуністичний режим завдав сімейній обрядовості [32]. Відбулася деформація традицій родин, хрестин, весіль, поховань. Їх або зовсім не дотримувалися, або дуже спрощували. Відзначення родин, хрещення дітей не відбувалися через заборону такої діяльності советською “владою”. Зі зникненням традиційних народних обрядів (хрещення, вінчання, в час Голодомору – поховання) зникли або набули формального характеру й відповідні соціальні ролі, наприклад, роль хресних батьків.

Внаслідок колективізації в українському суспільстві практично зникли соціальні ролі хазяїв (господарів), ремісників, священників тощо. Соціальні ролі селян-колгоспників, сільської “еліти”, робітників, створені комуністичною ідеологією, повинні були виконуватися лише в інтересах і під пильним оком тоталітарного режиму.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Аналіз суспільних трансформацій, що відбулись у 1929–1933 рр. внаслідок політики колективізації та злочину Голодомору, вказує на кардинальні соціальні зміни в українському селі. Колективізація на практиці означала не лише економічний грабунок селянина, але й позбавлення його економічних свобод, фактичне закріпачення в колгоспні лещата. Через тривале перебування українських селян у ролі колгоспників було зруйновано культуру господарювання на землі, на кілька десятиліть перервано господарську спадковість поколінь, суттєво обмежено, а часто й утрачено соціально-професійні ролі кустарів і ремісників.

Страх перед “владою”, готовність вислужитися перед нею призводив до того, що для представників нової сільської “еліти” рольові конфлікти вирішувалися на користь набутої ними соціальної ролі “комнезамівця”, комсомольця, активіста, “уповноваженого”. Нові соціальні ролі домінували й для тих селян, які для уникнення репресій публічно зрікалися своїх батьків-“куркулів” або батька-священника, для тих, які для особистої вигоди або примарного шансу на власний порятунок доносили на своїх родичів або сусідів. До кінця 30-х років ХХ ст. фактично зникла соціальна роль служителів культури, а соціально-духовні ролі витіснялися державним атеїзмом.

Насильницька колективізація та Голодомор-геноцид змінили соціальні ролі в сім’ї: чоловіки втрачали роль лідера та головної опори сім’ї, жінки під впливом голоду та виснажливої праці часто фізично та психічно не могли виконувати роль матері. Десакралізація шлюбу призвела до зростання розлучень, що погіршувало якість життя жінок і дітей. Дітям у советських школах нав’язували роль майбутніх будівничих комунізму, заохочували вирішувати рольові конфлікти на користь тоталітарного режиму.

Політика советського режиму була спрямована на побудову вигідної для нього соціальної структури українського села та усталенню тих соціальних ролей, які відповідали інтересам тоталітарної держави. Засвоєні нові соціальні ролі проявляють-

ся навіть після зникнення їхньої першопричини – у поведінці наступних поколінь у вигляді конформізму, намагання уникнення будь-яких конфліктних ситуацій з владою, швидкої відмови від власної ідентичності.

Перспективи подальших досліджень соціальних трансформацій українського села варто скерувати у напрямках детального аналізу та зіставлення до- та післяголодоморної соціальних структур селянства, дослідження становлення та розвитку нових, штучно побудованих структур, міжгенераційних наслідків їхнього функціонування.

Список використаних джерел

1. Шалдїй Д. Зміни соціального обличчя українського селянства. *Визвольний шлях*. 1954. № 2. С. 28–42.
2. Колективізація і голод на Україні, 1929–1933 / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Наукова думка, 1992. 736 с.
3. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження. Харків: Основа, 1997. 400 с.
4. Маркова С.В. Формування “нової людини” як засіб одержавлення селянського соціуму. *Великий перелом на селі. Фінал селянської революції (1929–1933 рр.): монографія* / С.А. Калінкіна, С.В. Корновенко, С.В. Маркова, Н.Р. Романець. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2017. С. 185–191.
5. Маркова С.В., Шеремета Л.О. Український селянин-хлібодар: історико-етимологічний дискурс. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 115–121. <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2021-25-Markova-Sheremeta>
6. Bezo V., Maggi S. The Intergenerational Impact of the Holodomor Genocide on Gender Roles, Expectations and Performance: The Ukrainian Experience. *Annals of Psychiatry and Mental Health*. 2015. Vol. 3. Issue 3. <https://doi.org/10.47739/2374-0124/1030>
7. Кісь О. Українські жінки в умовах Голодомору: безправність vs дієздатність. *Україна Модерна*. 04.11.2018. URL: <http://uamoderna.com/md/kis-women-holodomor/>
8. Всесоюзний перепис людності 1926 року. Том XI: Українська Соціалістична Радянська Республіка. Підсумки по Республіці. Полісія: національність, рідна мова, вік, письменність. Москва: Центр. стат. упр. СРСР, 1929. 210 с.
9. Огієнко В. Голодомор очима жертви: іммобілізація та упокорення працею як стратегія виживання / Український інститут національної пам’яті. URL: <http://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/statti/golodomor-ochuma-zhertvy-immobilizaciya-ta-upokorennya-praceyu-yak-strategiya-vuzhyvannya>
10. Ленин В.И. Письмо Л.Б. Каменеву. 3.ІІІ.1922 г. / В.И. Ленин. *Полное собрание сочинений*. Изд. 5-е, т. 44. Москва: Политиздат, 1970.
11. Hadnagy C. *Social Engineering: The Art of Human Hacking*. New York: John Wiley & Sons, 2018. 362 p. <https://doi.org/10.1002/9781119433729>
12. Коваленко Л. Духовна руїна. *33-й: голод: Народна Книга-Меморіал* / упоряд. Л.Б. Коваленко, ВА. Маняк. Київ: Рад. письменник, 1991. С. 15–24.
13. Козицький А. “Вибір без вибору”: екзистенційний вимір Голодомору-геноциду. *Проблема екзистенційного вибору під час Голодомору-геноциду*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 20 листоп. 2019 р. Київ: видавець Мельник М.Ю., 2020. С. 21–39.
14. Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. / Т. П. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / упоряд. Дж. Мейс. Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. 814 с.
15. Найдьонова Л.А. Висновок про психічний стан людей, спричинений тривалим голодуванням і позбавленням можливості харчуватися в період 1932–1933 років. *Геноцид в Україні*

1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475 / упоряд. М. Герасименко, В. Удовиченко. Київ, 2014. С. 371–384.

16. Сорокин П. Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь. Москва: Academia & LVS, 2003. 684 с.

17. Яр. В. Річниця про яку не згадують Совети (Спостереження очевидця). *Свобода*. 1948, Ч. 98. URL: <https://www.svoboda-news.com/archiv/pdf/1948/Svoboda-1948-098.pdf>

18. Бойко Н.К. Рабочий класс Украины в период социалистического строительства (анализ массовых статистических источников 20–30-х годов). Київ: Вища школа, 1990. 156 с.

19. Тарапон О. Демографічний, національний та соціальний склад населення УСРР–УРСР 1920–1930-х рр. у розрізі повсякденного життя. *Наукові записки з української історії*. 2012. № 32. С. 126–137.

20. Курило І., Рингач Н. Особливості динаміки народжуваності у 30-ті роки ХХ сторіччя та її детермінант. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: матеріали міжнар. наук. конф.* (Київ, 25–26 вересня 2008 року). Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. С. 325–334.

21. Каган С.С. Нариси з теорії соціальної гігієни. Ч. 1. Харків; Київ: Медвидав, 1932.

22. Томилин С.А. Демография и социальная гигиена. Москва: Статистика. 312 с.

23. Корчак-Чепурківський Ю.О. Подружність і народжуваність у жінок УРСР. *Демографічні дослідження*. 1968. № 4. С. 68–75.

24. Коллонтай А.М. Семья и коммунистическое государство. Москва; Петроград, 1918. 26 с.

25. Бухарин Н.И. Теория исторического материализма. Москва; Петроград, 1923. 390 с.

26. Слюсар Л. Деструктивні зміни у шлюбно-сімейних процесах в Україні у 1920–1930-ті роки. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: матеріали міжнар. наук. конф.* (Київ, 25–26 вересня 2008 року). Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. С. 335–345.

27. Природний рух населення України у 1925 році. Харків: Центр. стат. упр. УРСР, 1927. 162 с.

28. Служинська З., Служинська О. Садизм як ознака людського фактора. *Праці Наукового товариства ім. Шевченка*. 2014. № XXXVIII. С. 43–56.

29. Лапчинська Н.В. 33 запитання і відповіді про Голодомор-геноцид. Дрогобич: Коло, 2018. 88 с.

30. Євсєєва Т.М. Православне духовенство. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): кол. монографія / відп. ред. С.В. Кульчицький*. Ч. 2, Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 275–342.

31. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. Київ: Либідь, 1993. 275 с.

32. Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури. Київ: Стило, 2008. 224 с.

Отримано 24.08.23 та прийнято 21.09.23

References

1. Shaldii, D. (1954). Changes in the social face of the Ukrainian peasantry. *Vyzvolnyi shliakh – Liberation path*, 2, 28-42 [in Ukrainian]

2. Kulchytskyi, S.V. (Ed.). (1992). Collectivization and famine in Ukraine, 1929–1933. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian]

3. Kalinichenko, V.V. (1997). Peasant economy of Ukraine in the NEP period: Historical and economic research. Kharkiv: Osnova [in Ukrainian]

4. Markova, S.V. (2017). The formation of a "new human" as a means of state appropriation of the peasant society. In S.A. Kalinkina, S.V. Kornovenko, S.V. Markova, N.R. Romanets, *The Great Break in*

the village. The finale of the peasant revolution (1929-1933) (pp. 185–191). Cherkasy: The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy [in Ukrainian]

5. Markova, S.V., Sheremeta, L.O. (2021). Ukrainian peasant – corn-grower: historical and etymological discourse. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant*, 25, 115-121. <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2021-25-Markova-Sheremeta> [in Ukrainian]

6. Bezo, B., Maggi, S. (2015). The Intergenerational Impact of the Holodomor Genocide on Gender Roles, Expectations and Performance: The Ukrainian Experience. *Annals of Psychiatry and Mental Health*, 3 (3), 1030. <https://doi.org/10.47739/2374-0124/1030>

7. Kis, O. (2018). Ukrainian women in the Holodomor conditions: disfranchisement vs ability. *Ukraina Moderna – Modern Ukraine*. URL: <http://uamoderna.com/md/kis-women-holodomor/> [in Ukrainian]

8. All-Union population census of 1926. (1929). Vol. XI. Ukrainian Socialist Soviet Republic. Results for the Republic. Polissya: Nationality, Native Language, Age, Literacy. Moscow: USSR Central Statistical Office [in Ukrainian]

9. Ohienko, V. The Holodomor through the eyes of a victim: immobilization and subjugation by labor as a survival strategy. Ukrainian Institute of National Memory. URL: <http://uinp.gov.ua/informaciyini-materialy/statti/golodomor-ochyma-zhertvy-immobilizaciya-ta-upokorennya-praceyu-yak-strategiya-vyzhyvannya> [in Ukrainian]

10. Lenin, V.I. (1970). Letter to L.B. Kamenev. 3.III.1922. In V.I. Lenin. *Full composition of writings*, 5th ed., Vol. 44. Moskva: Politizdat [in Russian]

11. Hadnagy, C. (2018). *Social Engineering: The Art of Human Hacking*. New York: John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1002/9781119433729>

12. Kovalenko, L. (1991). Spiritual ruin. In L.B. Kovalenko, V.A. Maniak (Eds.). *33rd: famine: People's Book-Memorial* (pp. 15–24). Kyiv: Rad. pysmennyk [in Ukrainian]

13. Kozytskyi, A. (2020). "Choice without choice": the existential dimension of the Holodomor-genocide. In I. Batyrieva, Yu. Kotsur (Eds.), *The problem of existential choice during the Holodomor-genocide* (November 20, 2019, Kyiv) (pp. 21–39). Kyiv: publisher Melnyk M.Yu. [in Ukrainian]

14. Mace, J. (2008). *The Great Famine in Ukraine in 1932–1933 (Vol. 2). Eyewitness testimony for a US Congressional Commission*. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House [in Ukrainian]

15. Naidonova, L.A. (2014). A conclusion about the mental state of people caused by prolonged starvation and deprivation of the opportunity to eat in the period 1932–1933. In M. Herasymenko, V. Udovychenko (Eds.), *Genocide in Ukraine 1932–1933 based on the materials of criminal case No. 475* (pp. 371–384). Kyiv [in Ukrainian]

16. Sorokin, P. (2003). Hunger as a factor. The impact of hunger on human behavior, social organization and social life. Moscow: Academia & LVS [in Russian]

17. Yar., V. (1948). The anniversary that the Soviets do not mention (Observations of an eyewitness). *Svoboda – Freedom*, 98, 4. URL: <https://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1948/Svoboda-1948-098.pdf> [in Ukrainian]

18. Boyko, N.K. (1990). The working class of Ukraine in the period of socialist construction (analysis of mass statistical sources of the 20–30s). Kyiv: Vyshcha shkola [in Russian]

19. Tarapon, O. (2012). Demographic, national and social composition of the population of the UkrSSR in the 1920s–1930s in terms of everyday life. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii – Scientific notes on Ukrainian history*, 32, 126–137 [in Ukrainian]

20. Kurylo, I., Rynhach, N. (2008). Peculiarities of birth rate dynamics in the 1930s and its determinants. In *The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: causes, demographic consequences, legal assessment* (September 25–26, 2008, Kyiv) (pp. 325-334). Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House [in Ukrainian]

21. Kahan, S.S. (1932). Essays on the theory of social hygiene. Part 1. Kharkiv, Kyiv: Medvydav [in Ukrainian]
22. Tomilin, S.A. (1973). Demography and social hygiene. Moscow: Statistika [in Russian]
23. Korchak-Chepurkivskiy, Yu.O. (1968). Marriage and fertility among women of the Ukrainian SSR. *Demografichni doslidzhennia – Demographic studies*, 4, 68-75 [in Ukrainian]
24. Kollontai, A.M. (1918). The family and the communist state. Moscow, Petrograd [in Russian]
25. Bukharin, N.I. (1923). The theory of historical materialism. Moscow, Petrograd [in Russian]
26. Sliusar, L. (2008). Destructive changes in marriage and family processes in Ukraine in the 1920s and 1930s. In *The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: causes, demographic consequences, legal assessment* (September 25–26, 2008, Kyiv) (pp. 335–345). Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House [in Ukrainian]
27. Natural movement of the population of Ukraine in 1925. (1927). Kharkiv: The UkrSSR Central Statistical Office [in Ukrainian]
28. Sluzhynska, Z., Sluzhynska, O. (2014). Sadism as a sign of the human factor. *Pratsi Naukovoho tovarystva im. Shevchenka – Proceedings of the Shevchenko Scientific Society*, XXXVIII, 43-56. Lviv [in Ukrainian]
29. Lapchynska, N.V. (2018). 33 questions and answers about the Holodomor-genocide. Drohobych: Kolo [in Ukrainian]
30. Yevsieieva, T.M. (2010). Orthodox clergy. In S.V. Kulchytskyi (Ed.), *Essays on everyday life in Soviet Ukraine during the NEP period (1921–1928)*, part 2 (pp. 275-342). Kyiv: Institute of History of Ukraine [in Ukrainian]
31. Conquest, R. (1993). Harvest of sorrow: Soviet collectivization and the Holodomor. Kyiv: Lybid [in Ukrainian]
32. Stasiuk, O. (2008). Genocide of Ukrainians: deformation of national culture. Kyiv: PH "Stylos" [in Ukrainian]

Received on 24.08.23 and accepted 21.09.23